

Ногін Є.В.

**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА
ЛИСОГУБІВСЬКОМУ
ПОСЕЛЕННІ (до питання
хронології та культурної
приналежності неолітичних
пам'яток Північної України)**

На основі нових досліджень неолітичного поселення Лисогубівка на Сеймі по-новому інтерпретуються матеріали лисогубівської культури та вводяться до наукового обігу дані абсолютної хронології, вперше отримані для неолітичних пам'яток Північної України.

Проблема вивчення неолітичних культур Північної України досить специфічна й складна. Зумовлено це низкою факторів, насамперед географічним розташуванням на кордоні лісової та лісостепової зон, розгалуженою гідрографічною системою річок басейну Дніпра та Десни, які зв'язували регіон із сусідніми територіями і, як наслідок, стимулювали приток сюди різнокультурних груп населення ще за часів мезоліту. Ці процеси фіксуються також і за матеріалами численних археологічних пам'яток доби неоліту. Однак їх культурний розподіл та інтерпретація – процес досить складний, через механічне змішання артефактів, що належать до різних культур, які в різні часи оселялися на одних і тих самих місцях.

У 60-ті рр. ХХ ст. Д.Я.Телегін та В.М.Даниленко встановили, що за неолітичної доби на Півночі України існували, послідовно змінюючи одна одну, дві культури – дніпро-донецька культурна спільнота (ДДКС) та культура ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК). Ранній етап пов'язувався ними зі струмельським типом пам'яток у рамках ДДКС. Однак дещо пізніше обидва дослідники дійшли висновку, що струмельські матеріали не є генетичним підґрунтям пам'яток ДДКС, хоча й мають з ними чимало спільних рис у матеріальній культурі (Даниленко 1969, с. 35; Телегін 1966).

У 1974 р. В.І.Непріною після досліджень епонімного поселення була виділена ранньонеолітична лисогубівська культура (ЛК) (Непріна, Беляев 1974, с.144–156). Дослідниця інтерпретувала її як самостійне культурне явище, що відрізнялося від сусідніх культур ДДКС та пам'яток типу Струміль, а появу ЛК віднесла до V тис. до н.е. (Непріна 1984, с.122).

Nogin E.V.

**NEW STUDIES
ON LISOGUBIVKA SETTLEMENT
(On the question of chronology
and cultural affiliations
of neolithic sites
of the Northern Ukraine)**

За В.І.Непріною, схема розвитку Північної України доби неоліту виглядала так. На ранньому етапі (V тис. до н.е. – перша половина IV тис. до н.е.) тут мешкає населення ЛК, яке займає переважно долину Сейму та лівий берег Десни. На Правобережжі Десни в цей час існують поселення ДДКС. Носії цих двох культур знаходяться в тісному контакті. Приблизно в другій чверті IV тис. до н.е. з'являються поселення типу Погорілівки-Вирчища та Погорілівки-Есмань культурного кола КЯГК, які існують до кінця IV тис. до н.е. Перші є подальшим розвитком племен ДДКС, другі – результатом просування до цього регіону культури з накольчастою керамікою басейну Дону та їх взаємодії з населенням лисогубівської культури. Наприкінці IV тис. до н.е., внаслідок появи в межиріччі Десни та Сейму племен долговської культури Верхнього Дону, з'являються пам'ятки типу Скуносове і верхнього шару поселення Гришівка, що відносяться також до КЯГК та існують тут до кінця неолітичної доби, тобто до середини III тис. до н.е. (Непріна 1982, 1986). У своїх хронологічних побудовах дослідниця спиралася переважно на дані відносної хронології, отримані за матеріалами трипільської культури, невелика кількість яких наявна в неолітичних шарах поселень Північної України, у меншій мірі – у відповідних матеріалах середньостогівської культури (Непріна 1984, с.122–123)

Факти існування лисогубівської культури як окремого явища, її ранній вік та розвиток на її основі пам'яток КЯГК Північної України неодноразово ставилися під сумнів як вітчизняними, так і російськими археологами. Так, Д.Я.Телегін та О.М.Титова вказували на

велику схожість найдавнішої лисогубівської кераміки 1-ї групи з ранньою керамікою ДДКС Середнього Подніпров'я (Телегин, Титова 1998 с.7, 9). В.П.Третьяков на основі аналізу стратиграфічної колонки Лисогубівського поселення, характеру розміщення в ній артефактів та порівняння цих даних із матеріалами поселення Погорілівка-Вирчище, поставив під сумнів ранній вік лисогубівської культури та її участь у формуванні КЯГК (Третьяков 1978, с.282-284). О.С.Смирнов відзначив велику подібність 3-ї групи лисогубівської кераміки і кераміки нижньодонської культури, пам'ятки якої відомі й на території лісової смуги Росії і датуються межею IV-III тис. до н.е. – початком III тис. до н.е. (Смирнов 1982, с.118; 1991, с.79-80).

З метою уточнення культурного розподілу неолітичних пам'яток Північної України та їх хронології, автор упродовж 2006-2008 рр. вивчав фондові колекції поселення Лисогубівка та провадив на ньому стаціонарні польові дослідження. Коротко викладемо найбільш важливі, на наш погляд, результати.

Лисогубівське поселення займає підвищення в урочищі Грудок на правому березі невеличкої р. Єзуч, за кілометр вище від місця її впадіння в р. Сейм. Площадка поселення розмірами 150x50 м витягнута уздовж берега р.Єзуч і підноситься над літнім рівнем водойми на 2,0-2,5 м. В її північній частині є невеличке піщане підвищення 2,5-3,0 м заввишки.

Пам'ятка відкрита краєзнавцем Б.П.Филипенком. У період з 1971 по 1974 рр. експедицією під керівництвом В.І.Непріної тут було розкопано площу 648 кв.м, на якій зафіксовано залишки трьох наземних будівель житлового призначення з вогнищами, декілька господарських ям та рештки двох поховань поблизу, ймовірно, святилища.

У 2008 р. на Лисогубівському поселенні до старих розкопів з південно-західного боку був прирізаний невеликий розкоп розміром 5 x 5 м. На цій площі досліджено культурний шар потужністю 0,7-0,8 м. Стратиграфія цієї ділянки поселення в цілому співпадає зі стратиграфією, яку отримала під час своїх досліджень В.І.Непріна (Непріна 1984, с.107-109). Вона досить дрібна, культурні шари містять включення річкового піску та зеленого наносного суглинку, що вказує на активну діяльність річки, яка неодноразово міняла русло й заливала місце поселення. Під сучасним ґрунтом залягав шар похованого ґрунту що складався з чорного

гумусованого суглинку. Нижче йшов шар темно-сірого суглинку, який перекривався прошарком річкового піску та темно-сірим плямистим суглинком. Далі стратиграфічна ситуація була ще складнішою. Нижній шар сірого суглинку на різних ділянках був прорізаний включеннями сіро-зеленого та біло-жовтого суглинків і підстилався материковим шаром зеленого суглинку з ортзандом, без знахідок (рис.1). Непорушеним лишився тільки верхній шар похованого ґрунту. Підстилаючий його горизонт з темно-сірого суглинку і нижчі шари демонструють явні риси перевідкладення внаслідок, ймовірно, активної діяльності річок Єзуч та Сейм. Спостереження за розташуванням артефактів, зокрема керамічного матеріалу, показало його значну змішаність по всій товщі культурного шару, починаючи з самого верхнього. Була знайдена велика кількість обкатаних черепків, які тривалий час знаходилися під впливом води, причому ці фрагменти залягали поряд із такими, що подібного впливу не зазнали. Така картина спостерігалася по всій товщі культурного шару – від материкового зеленого суглинку до сучасного ґрунту.

Під час досліджень 2008 р. було знайдено 409 фрагментів кераміки, 86 виробів із кременю (в тому числі 27 знарядь), 2 вироби з кварциту (в тому числі 1 фрагмент скребачки) та 400 фрагментів кісток тварин (з них 6 фрагментів знарядь із кістки та рогу).

Статистичні дані по керамічному матеріалу наведені в таблиці:

Кераміку ранньонеолітичного часу, виготовлено з грудкуватої глини з домішками рослинності і кривавику в тісті і прикрашена горизонтальними й вертикальними рядками дрібної гребінки та прокресленими лініями (рис.2, 1-4), в розкопі відсутня. Це означає, що вона була локалізована В.І.Непріною лише в центральній частині поселення, біля піщаного підвищення, у перевідкладеному стані (Непріна 1984, с.108) і пов'язана з першим етапом заселення поселення. Слід також зазначити, що кераміка, подібна цій, в аналогічних стратиграфічних умовах була виявлена С.С.Березанською на поселенні Гришівка на Середній Десні і, на наш погляд справедливо, визначена авторкою досліджень як кераміка раннього етапу ДДКС (Березанская 1975, с.150). В.П.Левенок подібну кераміку зі стоянок лісостепової території басейну Дону також відносив до ДДКС, наголошуючи на поширенні

Горизонт	Орнамент (од%)									Всього в гори зонті (100%)
	Ямковий	Гребінцевий	Накольчастий	Ямково-гребінцевий	Лінійний	Ямково-лінійний	Лопатка	Лінійно-накольчастий	Без орнаменту	
1.	108 (50,9)	18 (8,5)	13 (6,1)	5 (2,4)	2 (0,94)	-	2 (0,94)	-	64 (30,1)	212
2.	29 (46)	5 (7,94)	7 (11,1)	-	-	-	1 (1,6)	1 (1,6)	20 (31,7)	63
3.	20 (45,5)	4 (9,1)	3 (6,8)	-	-	-	-	1 (2,3)	16 (36,3)	44
4.	25 (39,7)	5 (7,9)	6 (9,5)	-	-	2 (3,2)	-	-	25 (39,7)	63
5.	13 (48,1)	3 (11,1)	-	-	-	-	-	-	11 (40,7)	27
Всього по розкопу	195 (47,7)	35 (8,5)	29 (7,1)	5 (1,2)	2 (0,5)	2 (0,5)	3 (0,7)	2 (0,5)	136 (33,2)	409

її культурних традицій далеко за межі басейну Дніпра (Левенок 1971, с.108–114).

Кераміка, прикрашена ямковим орнаментом домінує в усіх горизонтах. Нами вона розподіляється на 4 групи. Перша, найчисленніша, представлена фрагментами, прикрашеними округлими, невеликими в діаметрі, глибокими ямками правильної форми, від яких на внутрішній поверхні черепка утворилися негативні горбочки. Іноді ці ямки формують геометричні фігури (рис.3, 1-3). Тісто щільне, з домішками дрібнозернистого піску, іноді – й трави. Товщина черепків 0,5-0,6 см, колір помаранчевий, рідше – сірий. Половина черепків цієї групи мають розчоси дрібною гребінкою. Кераміка другої групи прикрашена ямками овальної форми, нанесеними під кутом. Ямки глибокі, на внутрішній поверхні черепка від них помітні не дуже виразні негативні горбочки. Тісто щільне, з великою домішкою дрібнозернистого піску, іноді кривавику, завтовшки 0,6-0,8 см. Ямки розташовані досить густо, іноді вони формують рядки (рис.3, 4-6). Частина кераміки має сліди розчосів дрібнозубчастою гребінкою. До третьої групи віднесена кераміка, прикрашена великими в діаметрі нанесеними розрізнено неглибокими ямками, що не утворюють негативних горбочків на внутрішній поверхні. Тісто черепків щільне, з великою кількістю крупнозернистого

кварцового піску, іноді – кривавику, розчоси трапляються рідко, товщина 0,5-0,7 см (рис.3, 7). Четверта група кераміки прикрашена неглибокими поверхневими ямками округлої та ромбоподібної форми, які утворюють «комірчастий» орнамент. Кераміка тонкостінна – 0,4 см, тісто дуже щільне, з домішкою дрібнозернистого піску (рис.3, 8-9).

Кераміка 1-ї та 2-ї груп відноситься до „вирчищенського” типу і зустрічається тут в усіх 5-ти горизонтах у переважаючій кількості. Кераміка 3-ї групи належить ДДКС часів її контакту з культурою ЯГК. Зафіксована у 1, 2 та 3-му горизонтах. Кераміка 4-ї групи (аналогічна знайдена також у незначній кількості у верхньому культурному шарі поселення Погорілівка-Вирчище) присутня лише в 1-му горизонті лисогубівського поселення.

Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, ділиться на 2 групи: Перша з них представлена керамікою з відбитками дрібнозубчастої, невеликої гребінки, що утворюють горизонтальні або вертикальні рядки. Майже вся вона сильно обкатана. Товщина стінок від 0,4 до 0,6 см, тісто щільне, з домішками піску, іноді – рослинності (рис.3, 10-11,13). Розчоси відсутні. Кераміка другої групи за щільністю тіста тотожна кераміці 1 і групи, однак у домішках наявна велика кількість кварцового

піску, товщина стінок 0,6–0,8 см. Ця кераміка прикрашена відбитками крупної, багатозубчастої гребінки (рис.3, 12). Кераміка першої групи присутня в невеликій кількості в усіх горизонтах, кераміка другої групи – у 1, 2, 3-му та 4-му горизонтах.

Кераміка з накольчатим орнаментом розподіляється на дві групи. Перша група складається з черепків, прикрашених неглибокими, дрібними, округлими наколами, які утворюють метопічні або геометричні фігури. Тісто їх щільне з великою домішкою піску, іноді кривавику. Товщина стінок від 0,5 до 0,8 см (рис.4). Друга група цієї кераміки прикрашена глибокими наколами овальної форми, нанесеними під кутом і розташованими досить щільно. Тісто – з домішками кварцового піску. Ця кераміка у незначній кількості присутня на більшості неолітичних пам'яток регіону. Кераміка першої групи зустрічається в усіх горизонтах поселення, другої групи – тільки у двох верхніх.

Саме кераміка виділеної нами 1 і групи з гребінцевим орнаментом та 1 і групи з накольчастим віднесена В.І.Непріною до розвинутого етапу лисогубівської культури (Непріна 1984, с.116-120). Нам видається більш доречним віднести кераміку з гребінцевим орнаментом до матеріалів культурного кола ДДКС Середнього та Верхнього Подніпров'я розвинутого періоду (гомельсько-чернігівська група пам'яток, за Д.Я.Телегіним), оскільки форми посуду, орнаментація відбитками дрібнозубчастого штапу, прийоми оздоблення горизонтальними та вертикальними рядками гребінчастих відбитків та технологічні домішки свідчать саме про це.

Кераміка з накольчастим орнаментом 1-ї групи виглядає в керамічному комплексі пам'ятки чужорідною, у першу чергу завдяки орнаменту та його композиціям. Пошук аналогій цьому матеріалу привів нас до матеріалів нижньодонської культури, яка була відкрита А.Т.Синюком і віднесена ним до культур маріупільської культурно-історичної області (Синюк 1985, с.17; Васильев 1980, с.30). Керамічний комплекс цієї культури складається з гостродонних посудин видовжених пропорцій із потовщеним тулубом та звуженою верхньою частиною. Вінця округлі, прямі або відігнуті назовні. Тісто щільне, з домішками піску та кривавику. Посуд прикрашений гребінцевим, накольчастим, ямковим орнаментом, або прогладженими лініями. Орнамент komponується

в геометричні (метопічні) зони, які обмежуються циліндричними ямками або лініями. Під вінцями іноді наносився рядок ямок або перлин. Аналогічні матеріали також знайдені в складі неолітичних комплексів сусідніх регіонів Росії, близьких до зони лісостепу: Боровичські стоянки, Вітховка, Жерено III на Десні, та у верхів'ях Оки (Красне X) (Смирнов 1982, с.114 рис.9; с.118). Схожість їх з лисогубівською керамікою не викликає сумнівів, на чому свого часу наголошував і О.С.Смирнов (Смирнов 1991, с.79–80).

Звернемо увагу також на невелику кількість вищезгаданої кераміки в цілому на поселенні, а також її присутність майже у рівній кількості в усіх горизонтах. На нашу думку, такі показники навряд чи можуть використовуватися в якості індикатора зміни матеріальної культури, який би вказував на існування тут іншого культурного явища. Натомість переважаюча кількість матеріалів КЯГК в усій культурній товщі поселення, свідчить про його належність саме до цієї культури.

На користь цього вказують і характеристики основних рис техніки обробки кременю та типологія знарядь, виготовлених з нього. Колекція, отримана нами під час досліджень 2008 р. досить нечисленна – всього 86 виробів, серед яких 23 вироби, тобто 27%, мають вторинну обробку та використовувалися в якості знарядь; відщепів – 73 од. (85%), пластин та їх перетинів – 13 од. (15%). Серед знарядь маємо 7 скребачок, 5 різців і 6 ріжучих знарядь та їх фрагментів. Цієї кількості знарядь достатньо лише для проведення поверхневого аналізу (рис. 2, 5-13).

Крем'яний комплекс, добутий під час досліджень 1971-1973 рр. В.І.Непріною, характеризується високим відсотком відщепових заготовок (55% проти 20% пластин та їх перетинів), домінуванням таких типів, як обушкові ножі на відщепі та пластинах, різці та різчики нуклеоподібного та пластинчастого типів, високі трапеції, вузьколезові скребачки та струги типу «рабо», що свідчить про його подібність до крем'яного комплексу поселення Погорілівка Вирчище та зв'язок з пізньомезолітичними пам'ятками Подесення типу Студенка. Треба також відзначити і наявність на лисогубівському поселенні невеликої кількості клиноподібних, пірамідальних та призматичних нуклеусів, різців із плоскими сколами, пластинчастих ножів з асиметричними черешками, скребачок на відщепі із знятими ударними горбками, пластин

з виймками та підтесаним черевцем, які свідчать про певні зв'язки з сусіднім лісостеповим регіоном Посулля, Псла та Ворскли. Неолітичні пам'ятки цього регіоду формувалися на мезолітичному підґрунті донецької культури за участю кукрекського населення (Гаскевич, Гавриленко 2000, с.90-91).

У великій кількості на лисогубівському поселенні знайдені кістки тварин і деякі знаряддя з них (рис.2, 14-15). В.І. Непріна порівнює кістяний інвентар з виробами, знайденими на поселенні Погорілівка-Коса, які, в свою чергу, дуже подібні до аналогічних знарядь півночі лісової смуги Східної Європи – Шингір, Кунда, Нижнє Вереття та Довгівське поселення (Непріна 1976, с.39; Левенок 1965, с.235–237).

Остеологічний матеріал верхнього (1 горизонту) та нижнього (5 горизонту) з розкопу 2008 р. був направлений на аналіз до Київської радіовуглецевої лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України, за результатами якого були отримані такі значення:

- зразок Кі – 16775, горизонт 1 – 2830 ВР±70 – 1220 820 ВС;

- зразок Кі – 16777, горизонт 5 – 3950 ВР±90 – 2700 2100 ВС.

Як бачимо, за даними абсолютної хронології основний період існування Лисогубівського поселення припадає на добу пізнього неоліту – енеоліту і продовжується до часів бронзового віку. Ці дані певною мірою збігаються і з датуванням нижньодонської культури, матеріали якої присутні серед інших, знайдених тут. Знайдені в шарах неолітичних поселень суміжних районів Брянщини, вони датуються рубежем IV-III – початком III тис. до н.е. (Смирнов 1982, с.118).

Не суперечить такому датуванню і знахідка у нижній частині верхнього культурного шару фрагментів трипільської шоломоподібної кришки та ножа, які характерні для культури розвинутого трипільля, а саме для пам'яток типу Верем'я в Київському Подніпров'ї. Цей етап в

історії трипільської культури датується серединою – кінцем IV тис. до н.е.

Отже, матеріали з поселення Лисогубівка дозволяють говорити про первинне заселення площадки над р.Єзуч у V – на початку IV тис. до н.е. ранньонеолітичним населенням ДДКС, спорідненого з населенням району Середнього Подніпров'я та Східної Білорусі. Пізніше, після певної перерви, що утворилася через підтоплення місцевості річковими водами, приблизно в другій половині IV тис. до н.е., тут з'явилося населення гомельсько-чернігівської культури ДДКС, яке пізніше, наприкінці IV – на початку III тис. до н.е. – змішалось з людністю КЯГК та групою населення з басейну Дону. Своє існування поселення припиняє в період бронзового віку. Однак достовірних матеріалів культур цього часу на пам'ятці не знайдено.

Як бачимо, основний період існування Лисогубівського поселення припадає на добу пізнього неоліту – енеоліту і триває до часів бронзового віку. Ці дані збігаються і з датуванням матеріалів нижньодонської культури, матеріали якої присутні на поселенні. Не будемо стверджувати, що отримані нами значення є беззаперечними. Безумовно, ці дати потребують підтвердження на матеріалах інших поселень регіону, і це справа майбутніх досліджень. Однак вони, на нашу думку, певною мірою прояснюють деякі питання заключного етапу історії неолітичної людності Північної України, скажімо складання на основі КЯГК мар'янівської культури доби ранньої бронзи, яка датується XVIII – XII ст. до н.е. (Березанская 1985, с. 402). Припущення про досить пізній вік північноукраїнського неоліту з ямково гребінцевою керамікою (рубіж IV – III тис. до н.е.) висловлювали різні дослідники (Левенок 1965, с.243–250; Березанская 1975, с.166; Третьяков 1972, с.49–50), однак їхні хронологічні побудови спиралися тільки на дані відносної хронології та стратиграфії.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне // СА. – 1975. – № 2. – С.148-167.

Березанская С.С. Пам'ятники марьяновского типа // Археология УССР. – Т. I. – К.: Наукова думка, 1985. – С.397-403.

Васильев И.Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы. – Куйбышев, 1980. – 145 с.

ГаскевичД.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія, 2000. – № 1. – С.81-93.

Левенок В.П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону // МИА. – № 131. – М.-Л.: Наука, 1965. – С.242-283.

Левенок В.П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР // КСИА. - Вып.126. – М., 1971. – С.108-114.

Неприна В.И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 97-106.

Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С.107-123.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.

Неприна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С.143-222.

Неприна В.И. Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на северо-востоке Украины // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С.17-28.

Неприна В.И., Беляев А.С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // СА. – 1974. – №2. – С.144-156.

Неприна В.И. До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні // Археологія. – 1982. – №41. – С.3-15.

Синюк А.Т. История населения Донской лесостепи в V-II тыс. до н.э. // Автореферат докторской диссертации. – М., 1985. – 23 с.

Смирнов А.С. Неолит верхней и средней Десны. – М., 1991. – 145 с.

Смирнов А.С. Неолитические стоянки Жеренских озер // СА. – 1982. – №3. – С.103-121.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968. – 258 с.

Третьяков В.П. Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе Европейской части СССР. – Ленинград, 1972.

Третьяков В.П. Рецензия на книгу: Неприна В.И. Неолит ямочно гребенчатой керамики на Украине // СА. – 1978. – №3. – С.282-288.

Nogin E.V.

New studies on Lysogubivka settlement. On the question of chronology and cultural affiliations of neolithic sites of the Northern Ukraine

On the basis of new studies of Lysogubivka, the key Neolithic settlement of Desna-Seim interfluvium, new interpretation of s.c. Lysogubivka Neolithic culture is proposed. The data on absolute chronology of Neolithic settlements of the region is proposed for the first time.

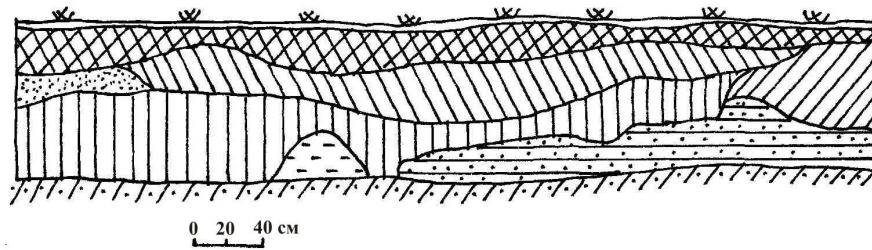

Рис. 1. Профіль західної стінки розкопу 2008 р.

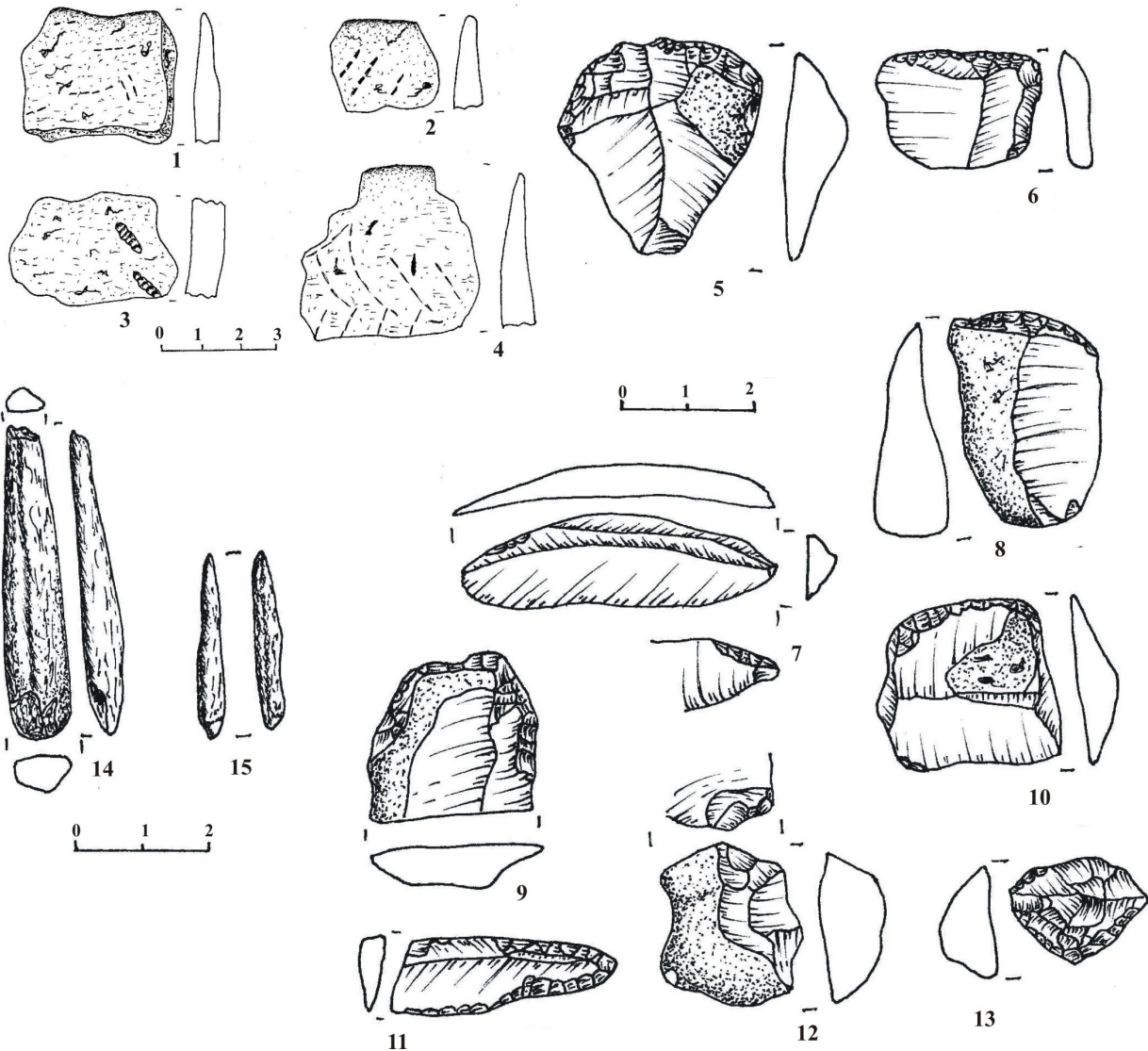

Рис. 2. 1 - 4 – кераміка за (Непріна, 1982); 5 – 13 – крем'яні знаряддя; 14 – 15 – фрагменти знарядь з кістки.

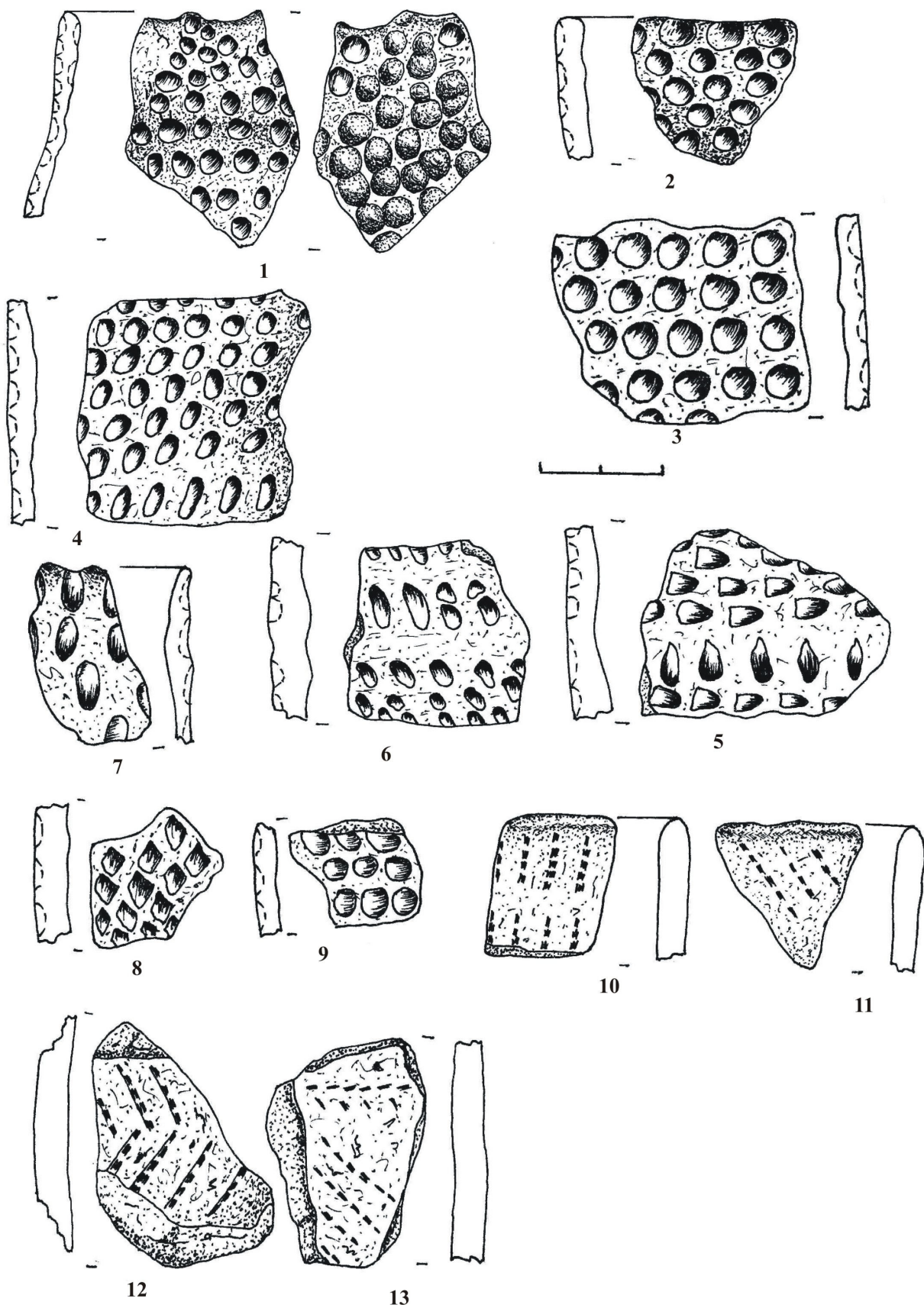

Рис. 3. Групи кераміки з ямковим та гребінцевим орнаментом. Ямковий орнамент: 1-3 – група 1; 4-6 – група 2; 7 – група 3; 8-9 – група 4; Гребінцевий орнамент: 10-11,13 – група 1; 12 – група 2.

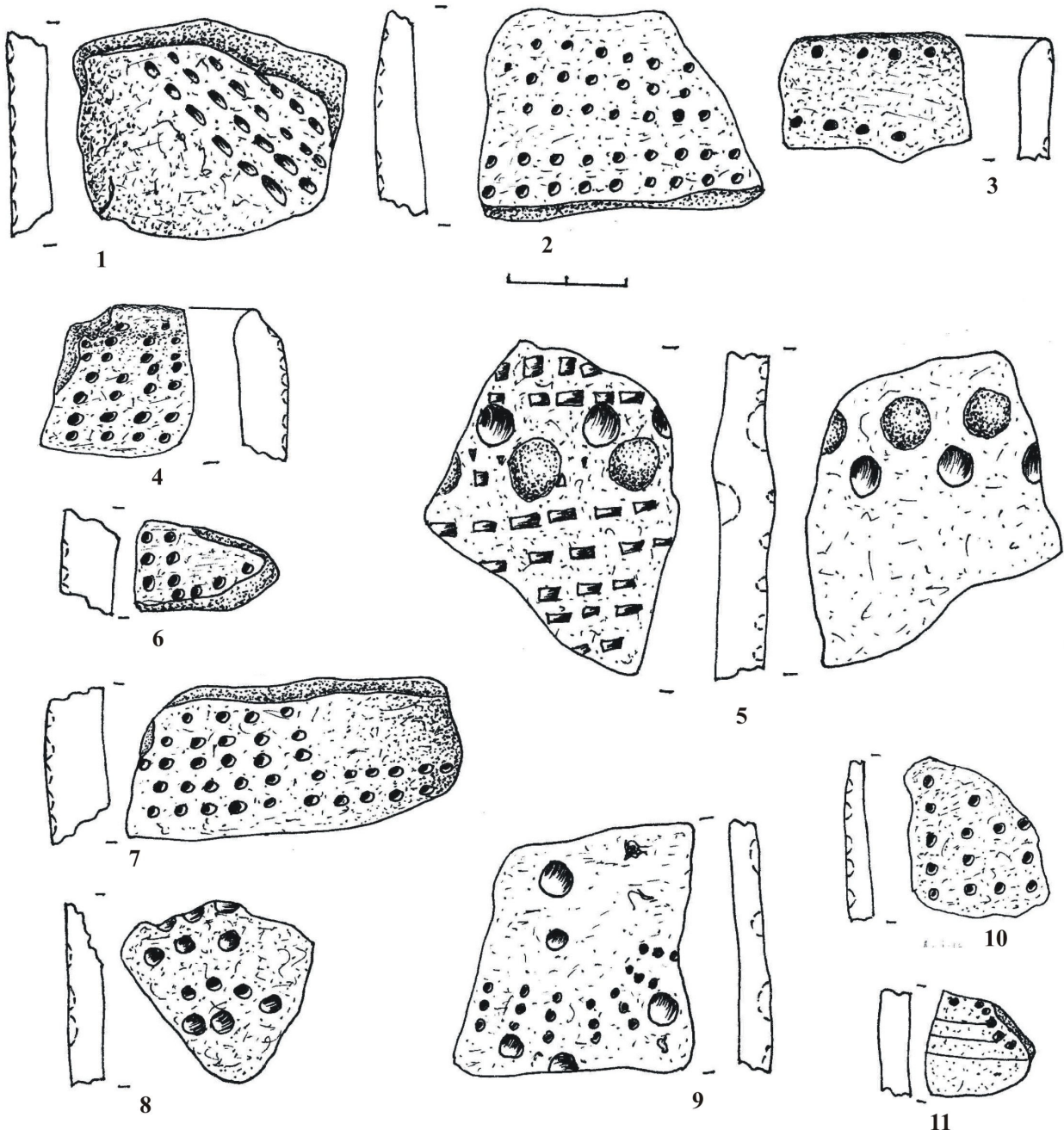

Рис. 4. Кераміка з накольчатим та ямково-накольчатим орнаментом.